

Vanda Babič

UDK 811.163.1(497.5)"16/17"

Filozofska fakulteta v Ljubljani

Vzhodnoslovanizacija hrvaških glagolskih liturgičnih knjig v 17. in 18. stoletju

Odbojbe vzhodnoslovanizacije¹ hrvaških glagolskih liturgičnih tekstov iz 17. in 18. stoletja zaznamujejo značilnosti, ki so pogojevale, da je pojav vzhodnoslovanizacije postal in ostal zamejena in zaključena »epizoda« v hrvaški kulturni in jezikovni zgodovini brez večjega vpliva na oblikovanje hrvaškega knjižnega jezika.

Vzhodnoslovanjski vpliv je, prvič, omejevala namembnost tekstov, v katerih so se pojavljali vzhodnoslovanjski jezikovni elementi. Vzhodnoslovanizacija je bila namreč pri Hrvatih vezana zgolj na cerkvene tekste, na glavne liturgične knjige — misale in brevirje (ter na nekaj poskusnih in spremnih del), nikoli pa ni prodrla v jezik posvetne literature.

Drugič, na razširjenost pojava je vplival izbor pisave — glagolice, ki je vzhodnoslovanizacijo že v osnovi povezal z glagolsko liturgijo in z glagolskim jezikovnim miljejem in jo ločil od latinskega cerkvenega obredja na večjem delu hrvaškega ozemlja. Zoženost rabe vzhodnoslovaniziranih tekstov v okviru same sakralne literature je pogojevala še tretjo — geografsko omejitev vzhodnoslovanjskega vpliva na škofije in nadškofije z glagolsko liturgijo, predvsem v Hrvaškem primorju, Istri in v delu Dalmacije.

Vzhodnoslovanizacija hrvaških glagolskih tekstov ni bila »živ« jezikovni pojav: ni nastala na osnovi želja ali prestižnosti nekega jezika nad drugim med samimi govorniki slednjega, niti ni bila povezana s širšim kulturnoprosvetnim in jezikovnim delovanjem vzhodnoslovanjskih učiteljev na hrvaškem ozemlju. Bila je plod tuje in umetne (tudi politične) dejavnosti cerkvenih vrhov v Rimu in nekaterih hrvaških zagovornikov čistega in enotnega cerkvenoslovanjskega jezika za vse Slovane. Vzhodnoslovanizacija hrvaških cerkvenih tekstov tudi ni nastala kot posledica prodora posameznih elementov tedanjih vzhodnoslovanjskih jezikov v hrvaški jezik, ampak se je osredotočila predvsem na preoblikovanje jezika po sprejetih pravopisnih in slovničnih normah vzhodnoslovanjskih slovníc cerkvenoslovanjskega jezika.

¹ Pojav vzhodnoslovanizacije v hrvaški glagolski književnosti je v primerjalnem jezikoslovju znan predvsem pod nazivom *rusifikacija* hrvaških glagolskih liturgičnih tekstov. Izrazoslovje *rusifikacija/ruska (ruskoslovanjska) redakcija* cerkvene slovanščine zasledimo v delih Josipa Hamma, Josipa Tandarića, Vjekoslava Štefanića, Marijana Stojkovića, Anice Nazor, Vatroslava Jagića itd., medtem ko so se redki raziskovalci hrvaških glagolskih tekstov (npr. Emanuela Sgambati, B. Pandžić) odločili za poimenovanje *rusinska/rutenska/ukrajinska redakcija* cerkvene slovanščine. Tako prvo kot drugo poimenovanje ni primerno. Jezikovna osnova v hrvaških liturgičnih tekstih 17. in 18. stoletja je namreč cerkvenoslovanjska z značilnimi vzhodnoslovanjskimi fonetičnimi in morfološkimi posebnostmi. Grafično in pravopisno spomeniki temeljijo na pravopisnih normah dveh slovníc, ki sta sicer nastali na področju današnje Ukrajine, vendar sta to slovnici cerkvenoslovanjskega jezika z vzhodnoslovanjskimi fonetičnimi značilnostmi in ne slovnici t. i. *proste move*, ki je bila v tistem času protiutež cerkvenoslovanjskemu jeziku v Ukrajini (Uspenski, 261). V tekstih ni značilnih elementov ukrajinskega ali ruskega jezika (razen nekaterih redkih izjem). Povsem nedopustno pa je uporabljanje izraza »ruski« za pripadnike Slovanov na celotnem ozemlju vzhodnih Slovanov.

Vzhodnoslovanizacija hrvaških glagolskih tekstov se je pričela leta 1631 z izdajo Levakovičevega misala (deloma že 1629 s poskusnim delom — bukvarjem istega avtorja z naslovom **Azbukividnjak / slovinskiĳ, / iže općenim načinom / psalterić nazivaet se**, v katerem je avtor predstavil zbir vseh grafičnih znakov in natisnil nekaj običajnih molitev, ki jih je kasneje nespremenjene vključil v misal) in se zaključila z izdajo Misala 1893, v katerem je Dragutin Parčić ponovno uvedel značilne jezikovne prvine hrvaške redakcije cerkvene slovanščine. Četrť tisočletja trajajoče vzhodnoslovanizacijsko obdobje so zaznamovala liturgična dela Rafaela Levakovića (Misal 1631 in Brevir 1648), Ivana Paštrića (Brevir 1688 in Misal 1706) in Mateja Karamana (Misal 1741 in Brevir 1791). Stopnja uveljavljenosti in pogostosti vzhodnoslovanskih grafičnih, fonetičnih in morfoloških prvin je v posameznih spomenikih različna. Pogojena je bodisi z neenako jezikovno razgledanostjo omenjenih avtorjev misalov in brevirjev bodisi z različnim pojmovanjem cerkvenoslovanskega jezika, vrednotenjem vzhodnoslovanskih jezikovnih elementov in na splošno vzhodnoslovanske redakcije cerkvene slovanščine kot prvotne in tako najčistejše različice cerkvenoslovanskega jezika.

Vse vzhodnoslovanizirane izdaje liturgičnih tekstov so nastale v Rimu, v tiskarni Kogregacije za širjenje vere (»Typographia polyglotta s. Congregationis de Propaganda Fide«). Prav dejstvo, da so bili teksti natisnjeni v Rimu in ne v glagolskih tiskarnah v Hrvaškem primorju (hrvaški glagoljaši so se zavzemali za ustanovitev tiskarne na Reki; Pandžić, 86-87), je odločilno vplivalo na pojavitev vzhodnoslovanizacijskih teženj in na dokončno odločitev odbora Kongregacije za širjenje vere, da se bogoslužni teksti natisnejo v vzhodnoslovanski različici cerkvene slovanščine. Prvotna — hrvaška usmeritev, da se bogoslužne knjige natisnejo v glagolici in v hrvaškem jeziku (Pandžić, 90), na stičišču z močnimi političnimi težnjami katoliškega vrha in pod velikim vplivom v Vatikanu sprejetega prepričanja, da je vzhodnoslovanska različica cerkvene slovanščine najprimernejša za tiskanje slovanskih liturgičnih knjig, ni mogla vzdržati. Rimska Kongregacija za širjenje vere je želela tiskanje liturgičnih knjig izkoristiti v propagandne namene: z izdajami bogoslužnih tekstov v slovanskem jeziku je želela okrepiti katoliški vpliv na pravoslavno cerkev in utrditi temelje za dokončno uničenje protestantske dejavnosti (Radonić I, 28, in II, 11). Knjige so sicer natisnili v glagolici — v tipični pisavi večstoletne hrvaške rokopisne in tiskane tradicije, vendar pa v za to pisavo neznačilnem jeziku — v cerkveni slovanščini vzhodnoslovanske redakcije (ki je bila že od najzgodnejših vzhodnoslovanskih spomenikov vezana na cirilski zapis). Čeprav naj bi po načrtih rimske Propagande izdaje bogoslužnih knjig služile slovanskemu obredju tudi izven meja hrvaškega glagolizma, se zaradi neustrezne pisave na območja pravoslavne liturgije niso razširile. Tudi na Hrvaškem knjige niso bile deležne ugodnih ocen. Glagoljaško duhovništvo izdaj, natisnjenih v tujem jeziku in v glagolici, ki so jo izdajatelji misalov in brevirjev uskladili s cirilskim črkopisom (prilagojenim grškemu alfabetu), ni moglo uporabljati. Zato so se glagoljaši vedno pogosteje zatekali k tekstom, natisnjenim v razumljivem hrvaškem jeziku in v latinici, k t. i. *ščavetu* — schiavetto (Ježić, 31). Tako so vzhodnoslovanizirane izdaje liturgičnih knjig pripomogle k zatonu večstoletne hrvaške glagolske tradicije. Japundžić je obdobje vzhodnoslovanizacije označil kot *una triste pagina nella storia del glagolismo croato* (navedeno iz: Hamm, 219). Vendar je po Hammovem mnenju vzhodnoslovanizacija le odstranila glagolico iz javnega in kulturnega življenja Hrvatov in težišče prenesla na latinico (Hamm, 219) in tako ni vplivala na oblikovanje hrvaškega knjižnega jezika. Na srečo je do nje prišlo prepozno: hrvaška glagolska književnost je že v 15. in 16. stoletju izpolnila svojo nacionalno misijo in ustvarila osnove, na katerih se je naprej razvijala književnost v latinici (Hamm, 218).

Opis in pojasnitev zgodovinskih dogajanj

1. **Položaj in težnje rimokatoliškega vrha.** V 16. stoletju je močno reformacijsko gibanje, ki je pripeljalo do protestantizma, presenetilo katoliški vrh v Rimu. Severnonemške države so se ločile od rimokatoliške cerkve, kar je zelo pretreslo, predvsem pa zamajalo trdnost rimskega papeštva. Cerkevni vrh je učinkovito ukrepal. Papež Pavel III. je sklical cerkveni zbor v Tridentu, ki je trajal s prekinitvami od 1545 do 1563, s ciljem, da dokončno sprejmejo stališče rimokatoliške cerkve o reformaciji in o različnih reformističnih težnjah v sami katoliški cerkvi (Radonić I, 3; ELZ 6, 451).

Na koncilu so bile določene cerkvene dogme, sprejeta pravila cerkvene discipline, Vulgata kot cerkveni tekst Svetega pisma in latinščina kot obredni jezik cerkve (Ježić, 118). Vendar se Tridentinum ni zavzemal le za učinkovito obrambo pred protestantizmom, ampak tudi za obnovo in širjenje katolicizma v Evropi, na Daljnem vzhodu in v nanovo odkritih čezmorskih deželah (Radonić II, 5). S spreobrnitvijo heretikov in z razširitvijo katolicizma na območje pravoslavne vere so želeli ublažiti izgubo katolikov na Nemškem, Švedskem in Danskem (Radonić II, 19).

Cerkvena obnova, bolj znana pod imenom *protireformacija*, je zahtevala dobro organizacijo institucij in povečanje jurisdikcije papeškega dvora v Rimu. Tridentinski zbor je vse svoje odločitve vezal na Apostolski sedež v Rimu, papež je imel kot namestnik Jezusa Kristusa in apostola Pavla vso zakonodajno, izvršno, sodno in finančno oblast (Radonić I, 3). Veliko pozornosti je Tridentinum namenil tudi organiziranju misijonarstva po svetu, poudaril pomen te dejavnosti pri širjenju katolicizma in utrdil vlogo misijonarjev v cerkveni obnovi. V ta namen je papež Gregor XV. (1621-1623) 22. junija 1622 ustanovil *Kongregacijo za širjenje vere* (*Congregatio de propaganda fide*), ki je vodila delo misijonarjev po celem svetu in skrbela za ustanavljanje katoliških šol. Že po tretjem sestanku Kongregacije, katere člani so bili najuglednejši kardinali s kardinalom prefektom na čelu, je bilo misijonarstvo razporejeno po celem svetu. Izbrani misijonarji so se odlikovali po svojih pridigarških sposobnostih in strogi moralnosti. Izobraževali so se predvsem v kolegijih v Rimu, Loretu in Fermu in so po zaprisegi misijonarskemu redu in pred odhodom na določeno področje prejeli natančna navodila o ciljih misije (Radonić I, 27). Njihova naloga je bila krepitev in širiti vpliv katoliške vere po svetu ter boj proti hereziji — protestantizmu in shizmi — pravoslavju (Radonić II, 8). Podrejeni so bili papeškim nuncijem, ki so o uspehih in delovanju misijonarjev redno poročali Kongregaciji za širjenje vere (Radonić I, 27). Misijonarstvo so podprli različni cerkveni redovi, med njimi najbolj jezuiti, frančiškani in pavlini (Ježić, 118).

Precej pozornosti je Kongregacija za širjenje vere posvetila tudi razmeram na Balkanskem polotoku, kjer je obstajala nenehna nevarnost širjenja protestantizma iz germanskih dežel (Radonić I, 3-4). Poleg tega pa je bilo balkansko področje za katoliški vrh pomembno tudi zato, ker je čezenj potekala meja med pripadniki katoliške in pravoslavne vere. Mejno področje je Kongregacija izkoristila kot iztočnico svojega delovanja in na njem organizirala središča za misijonarsko dejavnost v območjih turške nadvlade (Ježić, 118). Hrvaško duhovništvo je imelo tako enak položaj kot poljski in ukrajinski katoliški duhovniki, prek katerih je katoliška cerkev skušala prodreti v vzhodnoslovansko pravoslavje. Zato je bilo na tem področju treba dobro organizirati katoliško duhovništvo in misijonarje, da bi se lahko kasneje spopadli s protestantizmom, ki je prodiral iz severozahodnih južnoslovanskih področij. Tako se je npr. papež Gregor XIII. (1572-1588) zavzemal za obnovitev in utrditev katoliške cerkve v južni Dalmaciji, posebno v Dubrovniku in Kotorju, da bi prek nje zaustavili prodiranje protestantizma na Balkanu, obenem pa prodrli na vzhod — na področje Peške pravoslavne nadškofije, ki so jo hoteli z unijo združiti z Rimom (Radonić I, 4).

V začetku svojega delovanja se Kongregacija ni zavzemala toliko za spreobrnitev posameznih protestantov, kolikor za širjenje rimskega vpliva na pravoslavno cerkev in uničevanje protestantizma. Že v začetku delovanja te organizacije je papež Gregor XV. poudaril znanje jezika kot posebno kvalifikacijo za uspešno delo misijonarjev. Na njegovo pobudo so izdali ukaz, da med duhovniki izberejo poznavalce ilirskega (srbskega) in arabskega jezika, da bi tako lažje navezali stike s pripadniki pravoslavne in islamske vere. V ta namen so začeli odpirati šole in pripravljati učence za misijonarsko delo (Radonić I, 28).

Rimska Propaganda se je zavedala, da je poleg dobro organiziranega misijonarstva zelo pomembno izdati dobre obredne knjige: misal, brevir, ritual, evangelij in katekizem (Radonić II, 10). Pri južnih Slovanih so se cerkveni obredi vršili že od časov slovanskih apostolov Cirila in Metoda in njihovih učencev v cerkveni slovanščini in v dveh pisavah — glagolici in cirilici. Kongregacija je kmalu ugotovila, da lahko s slovanskim obredjem pridobi pravoslavne vernike pri južnih Slovanih, obenem pa uniči plodno tiskarsko dejavnost (v glagolici, cirilici in latinici)

južnoslovanskih protestantov v 16. stoletju. Potreba po novi izdaji cerkvenih obrednih knjig v cerkvenoslovanskem jeziku je bila vedno večja, zato je Kongregacija začela obsežno akcijo pripravljanja in izdajanja bogoslužnih knjig, ki jo je na eni strani podprl cesar Ferdinand II. na Dunaju, na drugi pa duhovništvo v Dalmaciji, kjer je močno primanjkovalo cerkvenih obrednih knjig, posebno v glagolici (Radonić II, 11).

Katoliška cerkev ni svojega delovanja usmerila le na slovanski jug, ampak je poskušala prek Poljske prodreti tudi proti vzhodu — v Rusijo. Po shizmi 1054 so si cerkvene oblasti v Rimu večkrat prizadevale prevladati nad pravoslavno cerkvijo in prek nje razširiti svojo oblast na slovanske dežele in Bizanc. Pri tem so izrabljale težek položaj bizantinskega cesarstva, katerega neodvisnost so nenehno ogrožali Turki (BSE 44, 244).

Med glavnimi težnjami rimskega cerkvenega vrha je bilo ustanavljanje t. i. *cerkvenih zvez* — *unij* (Radonić II, 9). Te so predstavljale združitev pravoslavne in katoliške cerkve: pravoslavna cerkev je priznala patronat rimskega papeža, vendar je obdržala notranji cerkveni ustroj in obred, kot obredni jezik pa že ustaljeni cerkvenoslovanski jezik (BSE 44, 244). S cerkvenimi unijami je Kongregacija za širjenje vere (v povezavi s Kongregacijo »pro Ecclesia Orientali«) nameravala združiti z Rimom pravoslavne Slovane na Balkanu, Vlaško, Moldavijo in Moskovsko Rusijo (Radonić II, 10).

Nešteti poskusi ustanovitve cerkvenih unij so zaradi nasprotovanja pravoslavnih vernikov propadli, tako npr. Lionska unija iz leta 1274 in Florentinska iz 1439 (Radonić II, 10-11).

Po dolgotrajnem prizadevanju je bila na sinodi v Brest-Litovsku od 8. do 10. oktobra 1596 (23. decembra 1595 sta nadškofa Kirill Terlecki in Ipatij Potej po tajnem dogovoru s kraljem odšla v Rim in priznala nadvlado papeža) ustanovljena na ozemlju tedanje Poljske t. i. *Brestska unija* (Lex. Theol., 676-677; REIU 1, 197). Program unije so sprejeli vidni predstavniki pravoslavja v Ukrajini: nadškofi Gedeon Balaban, Leontij, Kirill Terlecki, Ipatij Potej, Dionisij in kijevski metropolit Mihail Ragoza. Z unijo je mnogo pravoslavnih vernikov priznalo papeža in dogme katoliške cerkve (BSE 6, 85). Unija je kmalu zaživela. Bila je dobro povezana z Rimom, uniati so prihajali v Rim in opravljali misijonarsko delo, predvsem pa so zaradi interesov Rima uživali velik ugled v katoliškem vrhu. Prav prek ukrajinskih uniatov se je v Ukrajini začela širiti zahodna — evropska kultura, znanost, razgledanost in omika, ki je kasneje s postopnim priključevanjem Ukrajine k Rusiji (1686 — ozemlja vzhodno od Dnepra s Kijevom, 1774 — predela med Dneprom in Bugom, 1783 — Krima, 1791 — ozemlja med Dnestrom in Bugom, po drugi delitvi Poljske 1793 pa še preostalih delov Ukrajine; ELZ 6, 518) prodirala dalje na vzhod.

Po razdelitvi Poljske (1795) in priključitvi preostalih delov Ukrajine k Rusiji (razen Galicije) so bili uniati leta 1839 združeni s pravoslavno cerkvijo (BSE 44, 244), kar je povzročilo, da je uniatstvo začelo upadati (Oxf. Dict., 1212). Močan udarec je prizadel uniatstvo po koncu druge svetovne vojne, ko so sovjetske oblasti uniate začele preganjati in siliti v pravoslavje. Višje duhovništvo so izgnali ali usmrtili; končni rezultat ustrahovanja pa je bila uradna razpustitev Brestske unije v Lvovu marca 1946 (Enc. Rel. 15, 140). Uniatstvo se je dalje razvijalo v emigraciji, zadnja leta pa je ponovno zaživelo tudi v Ukrajini. Danes je ukrajinska cerkev najštevilnejša uniatska cerkev nekdanjega bizantinskega sveta (Enc. Rel. 15, 139), ki se je v stoletjih razvila v pomembno članico rimokatoliške cerkve (Enc. Rel. 12, 489).

2. Hrvaške potrebe po novih izdajah liturgičnih knjig in prve priprave na tiskanje glagolskih knjig. Protestantstvo se je širilo tudi na Hrvaškem. Proti protestantom se je v duhu Tridentinskega koncila dvignil zagrebški nadškof Đuro Drašković. V času njegovega vodenja zagrebške nadškofije (od 1563 do 1578, v letih 1567-1578 je bil tudi hrvaški ban) so bile v Zagrebu tri cerkvene sinode (1570, 1573 in 1574), na katerih so se dogovarjali o uspešnem boju zoper protestante na Hrvaškem. Na tretji sinodi so izdali ukaz, da se v hrvaškem jeziku tiskajo samo knjige v strogo katoliškem duhu. Nadškof Drašković je v hrvaškem saboru nastopil s predlogom, da vsakogar, ki je zapustil katoliško vero, izobčijo in mu odvzamejo pravico posedovati kakršno koli imetje, službovati ali

prejemati časti in nazive. V Zagrebu so odprli semenišče, kjer so mlade duhovnike vzgajali v latinskem jeziku. Veliko je k popularizaciji latinščine prispevala gimnazija ali latinska šola po vzoru podobnih šol v zahodni Evropi, ki so jo ustanovili jezuiti leta 1607 v Zagrebu. Zaradi tega je slovansko bogoslužje v zagrebški nadškofiji počasi zamiralo do začetka 18. stoletja, ko so glagoljaši povsem izginili iz te nadškofije (Strohal, 14-15).

Protestanti so zaradi strogih ukrepov nadškofa Draškovića zapuščali zagrebško nadškofijo in se začeli širiti po senjski škofiji. Zato je bilo treba ukrepati tudi tam. Senjsko-modruški nadškof Ivan Agatić Rečanin je 1620 (Radonić II, 11: navaja letnico 1622; Broz, 119, in Pandžić, 87, navajata 1624, vendar letnico že Pandžić označuje kot napačno) sklical cerkveni zbor svoje nadškofije v Bribiru. Zavzeli so se za slovansko liturgijo in za tiskanje novih bogoslužnih knjig (Strohal, 15), ker je bilo v začetku 17. stoletja v mnogih nadškofijah Dalmacije, Hrvaškega primorja in Istre veliko pomanjkanje liturgičnih knjig v hrvaškem jeziku. Rimskega misala, obnovljenega po ukazu Tridentinskega koncila 1570, sploh še niso prevedli, tako da so še vedno uporabljali stare izdaje, ki pa so poleg tega postajale iz leta v leto redkejše. Enako je bilo z brevirjem, obnovljenim 1568. Glagoljaši niso imeli niti katekizmov, da bi lahko natančneje in jasneje razlagali verske nauke (Pandžić, 85).

Zato so si glagoljaši nadvse želeli novih izdaj cerkvenih knjig. Pobudnika tiskanja hrvaških liturgičnih knjig sta bila nadškof Ivan Agatić in predvsem Franjo Glavinić (Kanfanar, 1585 — Trsat, 1652), tedanji provincial frančiškanske province »Bosne hrvatske«, ki je imela središče v Ljubljani ali na Reki. Na cerkvenem zboru v Bribiru so se dogovorili, da na Reki odpro tiskarno in v njej tiskajo potrebne knjige. To je bilo lahko izvedljivo, saj je bila v Gradcu zaplenjena protestantska tiskarna iz Uracha z glagolskimi in cirilskimi črkami. Morali so le pregovoriti cesarja Ferdinanda II., da jim tiskarno podari in dovoli prevoz tiskarne iz Gradca na Reko (Pandžić, 85-86).

Franjo Glavinić je svoje službeno potovanje na Dunaj (1620) izkoristil tudi za to. Ustavil se je v Gradcu pri nunciju Erasmu Paravicinu, prijatelju nadškofa Agatića in ga prosil, naj v njegovem imenu zaprosi cesarja za tiskarno. Cesar Ferdinand II. (1619-1673) je brez oklevanja privolil v načrt hrvaških glagoljašev (še posebno, ker so glagoljaši svojo prošnjo podkrepili z dejstvom, da veliko katolikov obiskuje pravoslavno cerkev, ker se obred vrši v »lingua illyrica«, glagoljaši pa nimajo niti primernih knjig; Jagić I, 46) in se odločil, da bo vse stroške urejanja tiskarne in tiskanja knjig krila cesarska blagajna (Pandžić, 86-87).

Glavinić se je zadovoljen z delom tiskarne vrnil na Reko in se takoj lotil pripravljanih del in prevajanja tekstov. Vendar tiskarne ni mogel odpreti, saj obljubljeni denar z Dunaja ni in ni prišel. Čeprav je še do leta 1625 upal, da bo lahko pričel s tiskanjem misala, do odprtja tiskarne ni prišlo. Vzrok je bila apostolska vizitacija v Dalmaciji, ki jo je po ukazu papeža od novembra 1624 do aprila 1625 opravljala zadrski nadškof Oktavijan Garzadoro. Ko je uvidel težek položaj glagoljaškega duhovništva in njihovo neuslišano željo po tiskarni na Reki, je nemudoma prosil rimsko Propagando, naj ona pripomore k ureditvi razmer v Dalmaciji. Ko je Propaganda izvedela za protestantsko tiskarno, se je odločila, da prepriča cesarja, da svojo odločitev spremeni in tiskarno dodeli Rimu (Pandžić, 87-88). Zdelo se ji je bolje, da sama nadzira priprave in tiskanje novih liturgičnih knjig; poleg tega je bil v tistem času v Rimu Ivan Tomko Mrnavić, ki se je Kongregaciji za širjenje vere ponudil, da natisne misal in brevir (Jagić I, 46, Strohal, 15; Radonić II, 12 in 21). Cesar je prošnji Propagande ugodil in ukazal, da se celotna tiskarna (del tiskarne, ki jo je na Reko odpeljal Franjo Glavinić, in preostali del v Gradcu) prepelje v Rim, kamor je v resnici v začetku avgusta 1626 tudi prišla v nanovo ustanovljeno tiskarno z imenom »Typographia polyglotta s. Congregationis de Propaganda Fide« (Pandžić, 88-89) v spremstvu Rafaela Levakovića (Radonić II, 17).

Glavinić je bil sicer zelo razočaran, ko je moral oddati tiskarno, saj je prevedel celoten misal. Ker pa je bil prepričan, da je najbolj pomembno to, da se misal in brevir tiskata, je v začetku 1626 v pismu nunciju opisal svoje misli o potrebi tiskanja liturgičnih knjig v hrvaškem jeziku. Poudaril je,

da je v Dalmaciji veliko pomanjkanje teh knjig, saj misali in brevirji niso bili tiskani v »ilirskem« jeziku že dobrih 96 let. Tisti, ki jim bo tiskanje knjig zaupano, morajo dobro poznati italijanski, latinski in »ilirski« jezik. V pismu ni zahteval, da upoštevajo njegovo dosedanje delo, čeprav je misal že pripravil za tisk. Zelo pomembno pa je, da se knjige tiskajo v starem jeziku (sv. Hieronima) — torej v jeziku starih misalov. Misal mora biti tiskan v glagolici, ker uporabljajo katoličani teh krajev samo to pisavo. Resda nekateri Bosanci zagovarjajo uporabo cirilice, vendar je bil Glavinic proti tiskanju knjig v cirilici (Pandžić, 89-90; Radonić II, 14).

Propaganda je na svoji skupščini 3. marca 1626 preučila Glavinicevo pismo in ga povabila, naj pride s svojim prevodom misala v Rim. Glavinic je svoj prihod potrdil in podal svoj načrt dela. Načrt je zanimiv predvsem zato, ker je v njem zastopal drugačno stališče do jezika. Ni več zagovarjal starega jezika, ampak predlagal, da se oblikuje odbor štirih ali petih ljudi iz različnih hrvaških in srbskih govorov, ki bi skupaj pripravili misal v »univerzalnem« jeziku za vse južne Slovane (Pandžić, 90; Sgambati, 105; Radonić II, 16).

Kljub povabilu Franjo Glavinic ni odšel v Rim. Pravega vzroka ni sicer nikjer navedel, vendar pa je med pripravami na odhod izvedel, da bi bil v Rimu le pomočnik Ivana Tomke Mrnavića. Glavinic je bil užaljen že, ko so mu odvzeli tiskarno, ne da bi ga vprašali za mnenje, čeprav je napravil načrt za tiskanje in za tisk v celoti pripravil misal. Prvo razočaranje je lahko prebolel, posebno potem, ko so ga povabili v Rim, drugega udarca, da bi samo pomagal pri tiskanju glagolskih knjig, pa ni prenesel. Izgovoril se je, da ima veliko dela v svoji provinci in v Rim poslal svojega pomočnika, frančiškana Rafaela Levakovića, ki je postal prvi Propagandin poklicni prevajalec in književnik (Pandžić, 90-91).

Takoj po prihodu v Rim je Levaković izrazil svoje mnenje o tiskanju hrvaških liturgičnih knjig. Poudaril je potrebo po novih knjigah, saj je že veliko katoličanov sprejelo protestantsko ali pravoslavno vero, ker so zaradi pomanjkanja knjig uporabljali protestantske ali pravoslavne liturgične knjige. Knjige morajo biti natisnjene v »starem« jeziku, iz katerega bi izločili vse besede, ki niso več v rabi. Zagovarjal je tiskanje knjig v glagolici in cirilici. Glagolico uporabljajo katoličani, zato bi bile knjige v glagolici namenjene predvsem njim. Če bi knjige natisnili tudi v cirilici, bi jih lahko uporabljali tudi pravoslavni in tako postali katoličani. Ker pa nekateri duhovniki ne znajo niti glagolice niti cirilice, bi bilo dobro razmisliti o tem, da bi misal in brevir natisnili tudi v latinici (Pandžić, 91; Radonić II, 18).

Tako se je v rimski Propagandi vnela razprava, v kateri pisavi je najbolje natisniti liturgične knjige (latinico je Kongregacija sama izločila že konec 1626. leta; Radonić II, 22). Na prvem sestanku so določili odbor za pripravo in nadziranje tiskanja knjig. V njem so bili Ivan Tomko Mrnavić, Rafael Levaković in Franjo iz Kotora. Glede pisave se je Kongregacija za širjenje vere odločila, da knjige tiska v glagolici, t. i. pisavi sv. Hieronima. O tem, ali je potrebno knjige tiskati tudi v cirilici (v mislih so imeli t. i. *srbsko cirilico*, katere črke so bile v protestantski tiskarni iz Uracha), pa se je Kongregacija odločila, da za mnenje povpraša dalmatinske nadškofe. Zanimalo jo je tudi, ali je koristno tiskati v cirilici iste knjige kot v glagolici, ali pa je morda bolje prevesti grško liturgijo v »ilirski« jezik in ta prevod tiskati v cirilici. Glede jezika je bilo odločeno, da se »starega« jezika misalov in brevirjev ne spreminja, pač pa se vse dele s popravki rimskega misala, sprejetimi na Tridentinskem koncilu, ponovno prevede v stari hrvaški jezik (Pandžić, 92 in 94).

Razprava o pisavi se je vlekla eno leto. Nekateri nadškofi so zagovarjali cirilico iz treh razlogov: prvič, cirilica je bila bolj razširjena, drugič, majhno število glagoljašev bi se zlahka naučilo cirilice in tretjič, pravoslavci, ki bi zaradi pomanjkanja svojih knjig uporabljali katoliške, bi prestopili v katolicizem. Za razliko od njih so pristaši glagolice poudarjali, da je potrebno misliti predvsem na glagoljaše, saj so knjige namenjene predvsem njim, poleg tega pa pravoslavci sovražijo vse, kar prihaja iz Rima, tako da knjig rimske Propagande ne bi sprejeli. S tiskanjem knjig v cirilici bi samo škodovali glagoljašem, saj bi pretrgali njihovo tradicijo. Pojavilo se je tudi tretje mnenje, da je potrebno liturgične knjige tiskati tako v glagolici kot v cirilici (Pandžić, 94-95).

Kardinal Guido Bentivoglio, upravitelj Propagandine tiskarne, je 1. decembra 1627 sklical sestanek, na katerega so bili povabljeni Ivan Tomko Mrnavić, Rafael Levaković in Nikola Novatius Ukrajinec. Tudi oni niso bili enotnega mnenja. Ivan Tomko Mrnavić in Rafael Levaković sta se zavzemala za glagolico, Nikola Novatius Ukrajinec pa za cirilico. Ker je kardinal Bentivoglio podprl Mrnavića in Levakovića, je prevladalo mnenje, da je liturgične knjige bolje tiskati v glagolici. Dogovor je 17. decembra na sestanku potrdil še sam papež Urban VIII. in Levaković je dobil privoljenje za pripravo in tiskanje misala (Pandžić, 96; Sgambati, 108).

3. Pričetek vzhodnoslovanizacije hrvaških liturgičnih knjig. Kongregacija za širjenje vere se je konec 1627. leta prvotno odločila, da misal natisne v jeziku hrvaških liturgičnih knjig — v cerkvenoslovanskem jeziku hrvaške redakcije (Sgambati, 121). Vendar se je obenem zavzemala, da bi bile knjige primerne za čim večji krog uporabnikov (in ne le za glagoljaše v Dalmaciji), saj bi jih le tako lahko uporabila za boj proti protestantski in pravoslavni cerkvi pri južnih in vzhodnih Slovanih. Zato se je v Rimu kmalu izoblikovalo prepričanje, da je potrebno knjige natisniti v živem in za večino uporabnikov razumljivem jeziku (Sgambati, 104).

Hrvaški glagoljaši so bili prepričani v avtohtonost hrvaške liturgije in v slovanskost sv. Hieronima, ki je bil po legendi dalmatinskega porekla in je sestavil glagolico in prevedel Sveto pismo. Teza o sv. Hieronimu se je izoblikovala že v 13. stoletju, zato je papež Inocent IV. 29. marca 1248 prav na podlagi te legende dovolil škofu Filipu slovansko bogoslužje v senjski škofiji (Jagić I, 21). Prepričanje, da je hrvaška glagolska tradicija nasledstvo sv. Hieronima in da vsi slovanski narodi izvirajo iz »ilirskih« Slovanov, so nasledili tudi izdajatelji prvih liturgičnih knjig v Rimu — Glavinic, Mrnavić, Levaković (Sgambati, 108-109). Zato je Levaković zagovarjal uporabo hrvaške redakcije cerkvene slovanščine, kakršna je bila v rokopisnih in tiskanih misalih do reformacije (Hamm, 17). Vendar je v Kongregaciji za širjenje vere v težnji po »univerzalnem« jeziku za vse Slovane (Glavinic se je zavzemal za »univerzalni« jezik južnih Slovanov) pod vplivom ukrajinskih uniatov v Rimu prevladalo mnenje, da je knjige bolje natisniti v jeziku vzhodnoslovanske redakcije cerkvene slovanščine.

Uniat (Vasilij Novak, Filipp Borovik, Josafat Isakovič in kasneje Metodij Terlecki itd.) so v Rimu uživali ugled kot predstavniki naroda, ki bi lahko zaradi svojega obredja in predvsem jezika najlažje pripomogel k priključitvi vseh vzhodnih Slovanov v cerkveno unijo (Sgambati, 106 in 110). Že leta 1627 se je interes Propagande začel nagibati k vzhodnoslovanski redakciji cerkvene slovanščine, saj bi se možnost uspeha njene apostolske dejavnosti precej povečala.

Prepričanje o privilegiranem položaju in lepoti vzhodnoslovanske redakcije cerkvene slovanščine je zaslediti že v 15. stoletju pri Bolgaru Konstantinu Kostenečkemu (Konstantin filozof ali gramatik), ki je v začetku 15. stoletja živel na dvoru srbskega despota Stefana Lazarevića. V svojem traktatu **Skazanie izjavljennno o pismeneh** je zapisal, da v osnovi cerkvenoslovanskega jezika leži »najbolj prefinjeni in najlepši« ruski jezik (тѣнчайшии и крaснѣйшии руskyи языкъ) in ne »grobi« bolgarski ali »visoki« srbski (Jagić III, 376 in 396; Jagić II, 26, in Derganc I, 322). O privilegirani vlogi »slovanske pisave« pri vzhodnih Slovanih piše neznan avtor iz 16. stoletja: »(...) i prijãša serby, sløwjane i bolgary pismena grëčeskye, daže i wolosi. a čehove, modzovljãne (Sgambati predvideva: moravljane), podgorjãne i poljãne pismena i vërù ot rimljãnъ. a rusia daže i do ñne deržatъ pismena sløvenskajã, a vëra u nihъ edina grëčeskaa, jakože i sperva predana vsëmъ sløwjãnom« (Jagić III, 697; Sgambati, 112). /jã = grafični zapis A; ù = 8/

Rimski ambient in močne politične težnje papeškega dvora so dokončno utrdile tezo o avtentičnosti cerkvenoslovanskega jezika vzhodnoslovanske redakcije (Sgambati, 121: predvideva, da so se uniatii šele v Rimu zavedli »primernosti« svoje redakcije za tiskanje liturgičnih knjig). Odločilno je bilo tudi mnenje o večji »merodajnosti« ukrajinskih uniatov na jezikovnem področju. Gramatična tradicija je bila pri vzhodnih Slovanih bogata: prvi spisi o jeziku se pojavljajo že od 15.

stoletja in so v 16. stoletju temeljili predvsem na grškem modelu in se kasneje oplajali z latinskimi vzori. Najprej se je v jugozahodni Rusiji uveljavil spis **Os6m6 čestii slova**, ki je nastal v prvi polovici 14. stoletja v Srbiji kot nekakšen izveček bizantinskih slovníc in bil natisnjen v Vilnu (1586) z naslovom **Slovenska grammatika** (Jagić II, 23; Derganc II, 69). Leta 1522 je Dmitrij Gerasimov prevedel **Ars minor** Donata, v katerem slovnica cerkvenoslovanskega jezika temelji na latinskem vzoru (Uspenski, 201; Jagić II, 26). Dvojezična slovnica ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ — **Grammatika dobroglagolivago ellinoslovenskago jazyka** (grškemu izvirniku na eni strani sledi cerkvenoslovanski prevod na drugi) je nastala v Lvovu 1591. leta v bratski šoli (Derganc II, 70; Jagić II, 27; Uspenski, 201). Najpomembnejši slovnici cerkvenoslovanskega jezika pri vzhodnih Slovanih sta slovnica Lavrentija Zizanija iz leta 1596 z naslovom **Grammatika slovenska** in slovnica Meletija Smotrickega **Grammatiki slavenskijâ pravilnoe sýntagma** iz 1619. leta (Jagić II, 29-30; Uspenski, 201; natančneje o obeh v pogl. 2.2, str. 71-72). Pojavili so se tudi slovarji cerkvenoslovanskega jezika, npr. istega leta kot slovnica Zizanijev slovar in 1627. leta slovar Pamve Berynde (Sgambati, 114).

ГРАМАТИКА СПОВЕНСКА je eden prvih originalnih vzhodnoslovanskih gramatičnih učenikov in prvi poskus sistematizacije cerkvenoslovanskega jezika (Nimčuk I, 3). Natisnjena je v Vilnu 1596. leta in vsebuje *pravopis* (‘ΟΡΘΟΓΡΑΦΪΑ), *prozodijo* (ΠΡΟΣΩΔΪΑ) in *oblikoslovje* (‘ΕΤΥΜΟΛΟΓΪΑ), kratek opis metrike in razlago očenaša (skladnje nima). Napisana je v cerkveni slovanščini, razen nekaterih razlag v stari ukrajiniščini. Zgradba, definicije in slovnicične kategorije so podobne kot v drugih slovnicih klasičnih jezikov. Pomembno je, da je pri sklanjatvah ločil orodnik kot poseben sklon — *творительный падеж*; ob dajalniku pa navaja običajno dve obliki: dativno in lokativno (Derganc II, 71-72).

ГРАМАТИКИ СПАВѢНСКАИ ПРÁВИЛНОЕ СÝНТАГМА sodi med najpomembnejše stvaritve »starega« slovenskega jezikoslovja (Nimčuk II, 22). Nastala je 1619. leta v Jevju pri Vilnu v času drugega južnoslovanskega vpliva s pravopisom, preoblikovanim po grškem vzoru in z jezikovnimi posebnostmi, značilnimi za jugozahodnorusko redakcijo cerkvene slovanščine. Druga izdaja slovnice, predelana po pravilih velikoruske norme cerkvenoslovanskega jezika, je nastala na velikoruskem področju (Moskva 1648). Tretja izdaja slovnice je bila prav tako natisnjena v Moskvi (1721), vendar je izdajatelj Fedor Polikarpov (v času tretjega južnoslovanskega vpliva) za osnovo svoje izdaje vzel original iz leta 1619 in tako uvedel jugozahodnorusko normo na velikoruskem področju (Uspenski, 201, 242 in 277). Ta obširna gramatika cerkvenoslovanskega jezika vsebuje *pravopis* (‘ΟΡΘΟΓΡΑΦΪΑ), *oblikoslovje* (‘ΕΤΥΜΟΛΟΓΪΑ), *skladnjo* (СÝНТАΞΙΣ), *prozodijo* (ΠΡΟΣΩΔΪΑ) in na koncu poglavje o metriki. Slovnica je izčrpnjša od predhodne: Smotricki je samostalnike razdelil na štiri sklanjatve z mnogimi primeri za posamezne pod tipe, kot posebna sklona je zapisal mestnik in orodnik, razložil je kategorijo živosti in neživosti, opustil člen kot posebno besedno vrsto; obširno je obdelal glagolske oblike (vendar je posamezne oblike preteklih časov mešal med seboj) itd. (Derganc, II, 73-75).

Nasprotno pa Hrvati do Levakovića niso imeli posebnih del o cerkvenoslovanskem jeziku. V 16. stoletju je sicer nastal slovar Fausta Vrančića (Šibenik, 1551 — Benetke, 1617) **Dictionarium quinque nobilissimarum Europæ linguarum, latinæ, italicæ, germanicæ, dalmaticæ et ungaricæ** (Benetke, 1595) s poudarkom na »hrvaškem narečju Dalmacije« (Dalmacija po njegovem obsega Dalmacijo, Hrvatsko, Bosno, Slavonijo, Srbijo in Bolgarijo), ki je bil kot najčistejše narečje (kot npr. florentinsko med italijanskimi narečji) osnova jeziku sv. Hieronima in iz katerega sta se kasneje razvili poljščina in češčina itd. (Jagić II, 20; ELZ 6, 659-660). V začetku 17. stoletja (1604) je v Rimu izšla slovnica Bartola Kašića (Pag, 1575 — Rim, 1650) **Institutiones linguæ illyricæ**. Kašić je kot prvi hrvaški gramatik zagovarjal tezo o enotnosti knjižnega jezika na osnovi

bosensko-hercegovskega govora. Vseeno pa slovnica temelji predvsem na njegovem maternem govoru — čakavščini (s posameznimi sklicevanji na štokavko narečje). Narejena je po vzoru latinskih slovnici in je bila zgled kasnejšim hrvaškimi gramatikom (Vodnik, 259-260). Vendar je osnova tako v Vrančičevem slovarju kot v Kašičevi slovnici hrvaški ljudski jezik in ne cerkvena slovanščina (Sgambati, 113). /Kašičev prevod Svetega pisma (v štokavsko-jekavskem narečju in v latinici) je ostal v rokopisu zaradi, po mnenju nadškofa Ivana Agatića, nesprejemljivega jezika za vse južne Slovane, predvsem pa, ker se Kongregaciji ni zdelo primerno, da bi Sveto pismo natisnila v ljudskem jeziku (kot so to počeli protestanti) in v latinici (Radonić II, 42-50)./

Poleg tega je bilo uvajanje cerkvenoslovanškega jezika v liturgične knjige za ukrajinske uniate nekaj povsem običajnega, saj je bil po večstoletnem obdobju diglosije pri vzhodnih Slovanih to še vedno edini pravi knjižni jezik. K temu je pripomoglo tudi trdno prepričanje o nedotakljivosti in svetosti jezika liturgičnih knjig (Sgambati, 116-117; Uspenski, 18-21). Nasprotno je bil cerkvenoslovanški jezik hrvaške redakcije za Hrvate »mrtev« jezik, ki se je pasivno prenašal prek liturgičnih tekstov (Sgambati, 113). Hrvati so imeli že v 16. stoletju razvito književnost v hrvaškem jeziku v (štokavskem) Dubrovniku in od 16. stoletja dalje v Dalmaciji. /Pri Hrvatih je ljudski jezik prodril v književnost že v 14. stoletju, pri vzhodnih Slovanih v času vladavine Petra I. (1689-1725), pri Bolgarih in Srbih šele v prvi polovici 19. stoletja (Ježić, 23)./ Glagolske tekste je v želji, da bi bogoslužne tekste približal vernikom, kroatiziral že Šimun Kožičić Benja (Zadar, 1460 — Zadar, 1536). Prav tako v hrvaškem jeziku (v čakavskem narečju) sta svoje glagolske tekste tiskala protestanta Stipan Konzul Istranin (Buzet, 1521 — najverjetneje okolica Železna, 1579) in Antun Dalmatin (umrl v Ljubljani 1579; Sgambati, 104-105 in 117; Ježić, 98).

Vsi zgoraj navedeni razlogi so pogojevali dokončno odločitev Kongregacije za širjenje vere, da glagolske liturgične knjige natisne v vzhodnoslovanški redakciji cerkvene slovanščine.

Značilnosti vzhodnoslovaniziranih izdaj misalov in brevirjev²

Misal 1631. Prva glagolska izdaja rimske Kongregacije za širjenje vere je delo Rafaela Levakovića (okoli 1597-1649) *Missale romanum slavonico idiomate — Misal rimskij va ezik slovenkij* (Kongregacija je pripravo misala sicer zaupala Ivanu Tomku Mrnaviću, vendar je vsa pripravljala dela in tiskanje misala vodil njegov pomočnik Rafael Levaković; Pandžić, 96). Misal, ki je izšel konec leta 1631 v obsegu 670 strani, je Levaković prilagodil novi izdaji latinskega misala. V njem je prvič v glagolskem tisku uporabljena notacija za petje po gregorijanskem vzoru (EJ 5, 521).

Jezikovno pomeni Levkovićeve misal še vedno nadaljevanje hrvaške redakcije cerkvene slovanščine, čeprav so v misal že vključene posamezne vzhodnoslovanške jezikovne značilnosti. V misalu so vidni trije jezikovni elementi — osnova je tradicionalna cerkvenoslovanško-čakavska jezikovna plast, na katero se tu pa tam nalagajo kajkavski elementi (Levaković je izhajal iz kajkavskega govornega področja) in prvine vzhodnoslovanške redakcije cerkvene slovanščine (Hamm, 215-216).

Najverjetneje so Levakoviću določili tudi nekaj pomočnikov ali svetovalcev za »rutenski« jezik; to so bili ukrajinski uniati, slušatelji grškega kolegija v Rimu, npr. Josafat Isakovič in Filipp Borovik. Sgambati (107-108) predvideva, da je pri izdajanju misala sodeloval tudi »oče Nikola« — Nikola Novatius (prokurator ukrajinske uniatske cerkve v Rimu od 1626 do svoje smrti 1633), ki je 1627. leta zagovarjal tiskanje liturgičnih knjig v cirilici. Uniati niso bili toliko pomočniki kot cenzorji in korektorji Levakovićevega jezika. Pri vnašanju vzhodnoslovanških jezikovnih elementov v misal

² Vse trditve o pravopisnih in jezikovnih značilnostih posameznih vzhodnoslovaniziranih spomenikov temeljijo na primerjalni grafični, fonetični in morfološki analizi izbranih odlomkov iz misalov (Cvetna nedelja iz Matejevega evangelija in Red sv. maše) in brevirjev (odlomek iz Psalterja). V članku avtorica navaja samo najznačilnejše pravopisne in jezikovne elemente posameznih redakcij cerkvene slovanščine v spomenikih, medtem ko je podrobnejša analiza in pojasnitev naštetih jezikovnih prvin v avtoričini doktorski disertaciji **Vpliv vzhodne cerkvene slovanščine na hrvaške glagolske tekste iz 17. in 18. stoletja**.

niso bili dosledni (vzhodnoslovanske poteze so vezane predvsem na vokalizacijo velarnega polglasnika v predlogih in predponah), kar kaže na to, da tudi ukrajinski uniati niso bili dovolj večji cerkvenoslovanskega jezika vzhodnoslovanske redakcije in da so elemente tega jezika vstavljali najverjetneje naknadno (po sestavitvi misala), morda po priporočilu posebne komisije, ki je od leta 1627 nadzirala izdajanje misala in v kateri so prevladovali ukrajinski uniati.

Mešanica jezikovnih elementov tako ni toliko krivda Rafaela Levakovića kot ukrajinskih uniатов, ki so zaradi površnosti in neznanja popravljali samo nekatere (najvidnejše, npr. **sa** v **so**, **ka** v **ko** itd.) jezikovne značilnosti hrvaškega jezika v misalu, medtem ko so druge ostale nespremenjene (Hamm, 217).

Po svojih grafičnih in pravopisnih posebnostih pomeni Misal 1631 nadaljevanje hrvaške grafične tradicije. Vendar pa v osnovo svojega grafičnega sistema Levaković ni postavil tipičnih grafemov in norm prvih hrvaških tiskanih misalov (npr. Misala 1483), ampak se je zgledoval po delih protestantske tiskarne v Urachu (kar seveda ni presenetljivo ob dejstvu, da je bila Levakoviću za tiskanje bogoslužnih del v Rimu na voljo prav ostalina uraške tiskarne). Tako se v rabi nekaterih značilnih grafemov ujema s Konzulovimi glagolskimi izdajami: ꙗ(ĳ), ꙗ(ĭ), ꙗ(ñ), ꙗ — ꙗ — ꙗꙗ (ć — šć — šć), ꙗ(ě), ꙗ(ě) in ꙗ(ь); od tega so ĭ, ñ, šć, ě, é v Konzulovem bukvarju Tabla za dicu prvič uporabljeni.

V misalu prevladujejo refleksi hrvaške redakcije cerkvene slovanščine z za to redakcijo značilnimi elementi čakavskega narečja, npr. pslov. *tĭ, *ktĭ, *gtĭ > ć (veselećemu, hoćete, noć, moći), pslov. *ske, *ski, *stĭ > čak. šć (npr. plašćeniceju, stišćenima, nišćim, otpušću), gr. g' > čak. j (npr. evanĳelie, Arhanĳelu), otrditev r' > r (npr. večerajućem, pastira), pslov. ę > čak. e in a za č, (ž) in j (npr. propetaja, sablaznet se : prijaše), pslov. ě > e in čak. i (npr. telo, reše, vseh in sь obima, svićami), pslov. *-er- > -re- in čak. -ri- (npr. vremene, streguce in vrime), pslov. y > i (npr. sin, jazika), razvoj glasovne skupine ьr > čak. ar (žartva), vokalizacija ъ, ь > a (npr. satnik, vsadь) vokalizacija predloga вь > čak. va (npr. va dvor) in kaj. vu (npr. vu grad) itd. Med značilne prvine hrvaške redakcije cerkvene slovanščine lahko uvrstimo tudi refleks ul < њl (npr. dulžno, pulku).

Nesporno vzhodnoslovanskih elementov je malo (ob vsakem se pojavlja hrvaška glasovna različica). Prvi prepoznavni vzhodnoslovanski fonetični refleksi je o < њ, npr. togda, vozopi, cerkov, vopel, ko, so (ob pogostejših oblikah z vokalizacijo polglasnikov, tudi sekundarnega, v a: dan, današnjego, ta, cerkav, ka, sa, esam). Vzhodnoslovanski razvoj izpričujeta: rь > re, npr. krešćenie, okrestь, srebrenikь itd. in њl za šumniki > el (želćiju). Do mešanja vzhodnoslovanskih in hrvaških fonetičnih (in morfoloških) prvih prihaja tudi v samih besedah, npr. vozležaše, vozležećago, sozidaej, vozdaemo itd.

Najopaznejši odstopanji od starocerkvenoslovanske sklanjatvene norme sta končnica -i v lok. sg. (in -i- v lok. pl.; v enem primeru tudi v akuz. du. n.) samostalnikov moškega in srednjega spola o-sklanjatve (na dvori, o mantizi, o gresih; na počali, na čeli, vь edin̄stvi; akuz. du. n. koleni) ter pojavitev končnic ja-sklanjatve pri samostalnikih ženskega spola a-sklanjatve in pri nedoločnih oblikah pridevnikov trdih osnov (gen. sg. Čin misse, lok. sg. na Missi, nom. pl. sluge, akuz. pl. vь ruke, akuz. du. za laniti in pri pridevniki: gen. sg. f. blažene Marie, akuz. pl. m. va blagdanočasne dni, vse svete; končnica ja-sklanjatve je tudi v akuz. pl. f. zaimka ona: na one že beside). Obe odstopanji sta značilnosti hrvaškega jezika (v prvem primeru razvoja ě > i v čakavskem narečju) in hrvaške redakcije cerkvene slovanščine (prodor končnic ja-sklanjatve v a-sklanjatve). S hrvaško glagolsko tradicijo je povezana tudi sicer nepravilna oblika dat. sg. m. gospodeve (RHSJ III, 300). Nesporno hrvaškega izvora so še naslednje sklonske oblike: obliki lok. sg. f. določnih oblik pridevnikov in števnikov s končnico -oj (blaženoj Marii in o devetoj že godini), obliki lok. (du.) in instr. števnikar truje, tri (triju in trimi) in oblike zaimkov (dat. sg. osebnega zaimka za 2. osebo tebi, obliki nom. sg. m. kazalnih zaimkov sij in tiĳ, instr. sg. n. tim, pri zaimku vьсь pa oblike nom. sg. m. vasь, gen. in dat. pl. vsih, vsim; poleg stsl. oblike oziralnega zaimka iže se v spomeniku pojavlja tudi čakavska oblika ki, kogo).

V glagolskem sistemu je prvina hrvaške redakcije cerkvene slovanščine končnica **-mo**, ki je obenem tudi edina končnica (v spomeniku ni stosl. končnice **-mъ**) za izražanje 1. os. pl. indikativa prezenta in imperativa (**ugotovimo, vidimo, molimo, blagoslovimo in idimo, vzdavajmo**). Med hrvaške značilnosti sodijo tudi oblika 1. os. sg. indikativa prezenta **ispovedam se** (običajne oblike so s stosl. končnico **-q > -u: otvergu, lobžju** itd.), oblika glagola **počimati** (3. os. sg. **počimlét se**) in oblika imperativa atematskega glagola **dati** (2. os. sg. **daĵ**). V spomeniku je posplošitev **-i- (-imo, -ite)** v pluralnih oblikah (primerov dualnih oblik ni) imperativa pri vseh glagolih: **idimo, idite, bdite, počivajte, molite, jadite** itd. Starocerkvenoslovanska norma je v vseh spomenikih najbolje ohranjena v spregatveni shemi preteklih časov. Zato ne preseneča, da lahko iz celotnega glagolskega sistema preteklih časov v tem spomeniku za hrvaško obliko označimo samo 3. os. sg. imperfekta **imijaše** (nastalo po razvoju **ě > i** v **-ě-aše > -ijaše**). Značilnost hrvaškega jezika je pojavitev pripone **-ši** oziroma **-vši** (značilne za nom. sg. f.) v nom. sg. m. aktivnih participov preteklega časa I. v prislovni funkciji: **rekši, vzdvigši, sotvorivši, skončivši** itd.

Samo dve odstopanji od normiranih starocerkvenoslovanskih oblik lahko povežemo z vzhodnoslovanskimi jezikovnimi vplivi. Prva posebnost je oblika kazalnega zaimka **сь: seĵ** (poleg **siĵ**). Oblika je normirana v vzhodnoslovanskih slovnica. Druga značilnost — oblike pasivnih participov preteklega časa s podvojenim **-nn-** (**roždenna, rečennoe, izbrannih : ugotovanu, oskorbleni, ucinénago**) — sicer ni evidentirana v vzhodnoslovanskih slovnica, je pa od 17. stoletja značilna (umetna) pravopisna manira ruskega jezika.

Brevir 1648. Leta 1648 je Rafael Levaković izdal svoje drugo pomembnejše liturgično delo — **Breviarium romanum slavonico idiomate — Časoslovъ rimskii slavinskimi jazikomъ**. Njegov pomočnik pri tiskanju in jezikovnem urejanju besedil je bil ukrajinski škof Metodij Terlecki, ki je bil nedvomno dobro seznanjen s sprejeto pravopisno in slovnično normo vzhodnoslovanskih liturgičnih tekstov.

Levaković je brevir v celoti pripravil za tisk že leta 1635, vendar je Kongregacija za širjenje vere zaradi pomanjkanja denarja in pričakovane revizije rimskega brevirja tiskanje glagolskega brevirja za nekaj časa odložila. K urejanju brevirja se je Levaković vrnil šele leta 1642 in kmalu ugotovil, da se psalmi v brevirju ne ujemajo z Vulgato Klementa VIII., po kateri so bili popravljeni psalmi nedavno izdanega rimskega brevirja. Tako je bilo potrebno salter v celoti popraviti (Pandžić, 106-107). Poleg tega se je Propaganda odločila, da za pomoč pri tiskanju brevirja poprosi ukrajinskega škofa Metodija Terleckega, ki je od svojega prihoda v Rim 1629 užival veliko spoštovanje papeškega dvora. Leta 1643 se je odpravil v zahodno Rusijo, da bi prevzel uniatsko škofijo v Chelmu, vendar se je po povabilu Kongregacije za širjenje vere vrnil v Rim in z Levakovićem popravil brevir (Radonić I, 62-66 in 217). Terlecki je k revidiranju brevirja pristopil drugače — v prepričanju, da se je izvorni cerkvenoslovanski jezik ohranil v vzhodnoslovanskih bogoslužnih knjigah, medtem ko je v starih hrvaških glagolskih misalih in brevirjih cerkvenoslovanski jezik popačen in pokvarjen z elementi hrvaškega ljudskega jezika. Zato je bilo, po njegovem mnenju, nujno vse elemente hrvaškega jezika zamenjati s »čistimi«
po zgledu na vzhodnoslovanske tekste (Pandžić, 107-108).

Na pobudo Terleckega je Levaković popolnoma spremenil grafično podobo spomenika (uvedel je nekatere nove grafične znake, s katerimi je zamenjal značilne, iz protestantskega obdobja prevzete grafeme v Misalu 1631), sledil vzhodnoslovanski pravopisni normi po drugem južnoslovanskem vplivu s prvinami grškega pravopisa, besede preoblikoval po vzhodnoslovanskih fonetičnih zakonitostih itd. Z izidom Brevirja 1648 je bila dokončno pretrgana kontinuiteta hrvaškega glagolizma.

Jagićevi predpostavki, da je Levaković moral poznati slovnico cerkvenoslovanskega jezika Meletija Smotrickega (Jagić II, 39) in Nimčukovi trditvi, da je Levaković svoj brevir

popravljal po tej slovnici (Nimčuk II, 108), oporeka Sgambati in svoje stališče pojasnjuje s podatkom, da je Paštrič omenjal slovnico Smotrickega kot novost šele konec 17. stoletja (Sgambati, 115). Vendar pa Paštričevo nepoznavanje slovnice ni dokaz, da Levaković slovnice ni poznal (bil je vendarle obkrožen z ukrajinskimi uniati), poleg tega je jezikovno predelavo brevirja vodil Terlecki, pa je zato pomembneje, ali je bil s slovnico Smotrickega seznanjen Metodij Terlecki.

Vendar pa ta ugibanja niso toliko pomembna kot dejstvo, da se *Brevir 1648 grafično, fonetično in v precejšnji meri tudi morfološko ujema s slovnico Meletija Smotrickega*. Ni pa znano, ali je Terlecki svoje znanje vzhodnoslovanske redakcije cerkvene slovanščine črpal neposredno iz slovnice, ali pa je bil z vzhodnoslovansko normo seznanjen prek tekstov.

Levaković ni bil zadovoljen z izdajo brevirja, kar je moč razbrati v stavku iz njegovega uvoda k izdaji brevirja: »Азь сотвориъ, jako повелѣно ми бистъ, а удобнѣе бѣше мнѣ обѣимъ язикомъ нашимъ писати« (Jagić II, 39; Nazor, 76). Levaković se je pač moral pokoriti željam in zahtevam rimske Kongregacije za širjenje vere.

Levaković (Terlecki) je cirilskim znakom iz vzhodnoslovanskih slovníc ustvaril glagolske ekvivalente, npr. \bar{z} (y) = cir. ѣ, \bar{z} (j) = cir. ѣ, \bar{y} (o) = cir. ѡ, \bar{e} (ě) = cir. ѣ (medtem ko običajni znak ѣ označuje ja), \bar{e} (e) = cir. ѣ in posebne znake \bar{f} (f), \bar{n} (n), \bar{e} (è) in \bar{i} (i). Edini »zadržani« značilni znak iz Misala 1631 je \bar{c} (šć) poleg \bar{c} (ć in šć), npr. **vzyšćetsja : nočь in vozvěšćaja**. Za razliko od Karamanovih del je v Brevirju 1648 samo en polglasnik | (v transliteraciji ѣ).

Fonetično povezuje Brevir 1648 s hrvaško redakcijo cerkvene slovanščine samo razvoj: pslov. *tj, *ktj > ć (sudjaćei, pomoćniki) in pslov. *ske, *skj, *stj > šć (vzyšćetsja, na sedališći, vozvěšćaja).

Razvoj drugih pslov. glasov izpričuje: a) južnoslovanske reflekse, ki so z drugim južnoslovanskim vplivom prodrli v vzhodnoslovanske cerkvene tekste in so normirani v vzhodnoslovanskih slovnícah cerkvene slovanščine postali edino pravilni proti nedopustnim vzhodnoslovanskim refleksom (npr. vzhodnoslovanskemu *polnoglasju*): *-er- > -re- (vremja, srebro), *dī > žd (každo); b) prvotne vzhodnoslovanske reflekse (normirane v vzhodnoslovanskih slovnícah Zizanija in Smotrickega): npr. gr. g' > g (ot Angels), ohranitev r' (smatnjaeši, prju), pslov. ę > 'a (uvjaze, ot zmija, sobrašasja), pslov. ě > ě (npr. zělo, vsěmь, slvěty), pslov. y > y (prebyvaet, jazyci, grěšnyhь) in pojavitev -y- na morfemskem šivu predloga in glagolov iti in iskati (vzyšćetsja, prydetь), vokalizacija ѣ > o in ѣ > e (togda, krěpokь in deňь, levь), razvoj glasovnih skupin: ѣr > er (oderžanie, verhь), ѣr > or (vь gordosti), ѣl > ol (dolgoterpelivь) in rь > re (okrestь), lь > le (npr. slezami).

Oblikovno je vzhodnoslovanski vpliv v spomeniku viden v treh plasteh. Prvo plast tvorijo pričakovane starocerkvenoslovanske končnice, ki so preoblikovane po pravopisnih pravilih vzhodnoslovanskih slovníc dobile značilno razpoznavno obliko: npr. končnici gen. in dat. pl. samostalnikov moškega spola -ōvь in ōmь: psalmōvь in vĕkōmь, grěšnikōmь (odgovarjajoči zapis z -ō- = cir. ѡ v pluralnih oblikah je v nom. pl. f. kōsti in v gen. pl. f. vōdь; prim.: Ziz. Кѣна nom. sg. m. in кѡни nom. pl. m.; Smot. *περι τῆς Προφῆτα* gen. sg. m. in *τῆς τῆς Προφῆτα* gen. pl. m.); pod vplivom slovnice Smotrickega je prišlo do variantnega zapisa končnic lok. pl. m. in n. -ĕhь in -ehь (vь vrazĕhь, vo vratĕhь : vь Jazycehь, vь dĕlehь); preoblikovana je tudi končnica akuz. pl. m. -y v -i pri samostalnikih, katerih osnova se končuje na -k (na grěšniki, vo vĕki).

Drugo plast tvorijo v Brevirju 1648 končnice in oblike, ki se ne ujemajo z dopustno starocerkvenoslovansko normo in so nesporno prevzete iz vzhodnoslovanskih slovníc, npr. končnica nom. pl. samostalnikov moškega spola jo-sklanjatve (carie : stsl. koši); obliki nom. sg. m. kazalnih zaimkov tь in sь (toj in sej) in končnica 3. os. du. f. sedanjega časa -tĕ (priziraetĕ).

V tretjo plast spadajo značilne vzhodnoslovanske prvine, ki odstopajo od starocerkvenoslovanske norme in niso prodrle v normirano vzhodnoslovansko redakcijo cerkvene slovanščine (niso evidentirane v vzhodnoslovanskih slovnica), npr. oblike pasivnega participa preteklega časa s podvojenim **-nn-** (**vsajdenno**, **raždeženno**) in zapis končnice akuz. pl. **-a** (< stosl. **-ę**) samostalnikov ja-sklanjatve, katerih osnova se končuje na **-c** (stosl. **ę** > vslov. **'a** — v zapisu **я** in **a** za **č**, **ž**, **š**, **c** in **j**): **ptica**, **ovca** (Smotricki pri oblikah gen. sg. f. in akuz. pl. m. in f., npr. **птица**, **овца**, **мръжа**, **отца**; dopušča tudi izgovor **Z -a**: **птица**, **овца**, **мръжа**, **отца**, itd.).

Brevir 1688 in Misal 1706. Konec 17. stoletja je rimska Propaganda pripravilo brevirja in kasneje misala za tisk zaupala Ivanu Paštriću, profesorju dogmatike v Kolegiju Propagande v Rimu. Ivan Paštrić (1636-1708) je bil priznan znanstvenik, pisec številnih razprav s področja hebrejistike in orientalistike (njegova rokopisna zapuščina obsega preko sedemdeset zvezkov, natisnil pa je samo delo **Patenaë argenteaë mysticaë**), bil je profesor teologije, filozofije, grškega in hebrejskega jezika, bibliotekar in prevajalec. Ukvarjal se je s pesništvom (pisal je pesmi v latinskem in italijanskem jeziku) in bil sprejet v akademijo Arkadija (1671), ki je združevala najpomembnejše znanstvenike in umetnike tistega časa (Golub, II, 22; III, 132 in IV, 117, 121-122). Tiskanje glagolskih knjig zaobjema tako samo del Paštričevega zanimanja za jezik. Temu delu se je sprva upiral, saj se je moral znova naučiti glagolskih črk, ki jih je od otroštva v Splitu pozabil, zavedal pa se je tudi svojega pomanjkljivega znanja cerkvenoslovanskega jezika. Ker pa, po njegovih besedah, v Rimu niso našli nikogar, ki bi bil sposoben za to delo, je pristal in začel brskati po starih brevirjih, da bi našel najboljšo predlogo. Najustreznejši se mu je zdel prav Brevir 1648 (Golub I, 381).

Paštrić je svoj **Breviarium / romanum / slavonico idiomate — Časoslovъ rimskii / slavinskimiъ jazikomъ** izdal 1688. Brevir je pravzaprav le druga izdaja Levakovičevega brevirja (dodal je samo nekaj novih oficijev svetnikov, ki so nastali med 1648 in 1687; z oficiji je imel Paštrić največ dela, saj je moral črpati iz lastnega znanja; ker je bil Brevir 1688 tiskan v »rutenskem« jeziku, je za nasvete vpraševal dva ukrajinska študenta; Golub I, 377-378 in II, 21; Kopitar, XVI). Obe izdaji brevirja se grafično in jezikovno popolnoma ujemata (izjema je le titla za označevanje mehкости sglasnikov na besednem izglasju, ki je v Paštričevi izdaji ni).

Tudi **Missale romanum slavonico idiomate** iz leta 1706 je druga izdaja Misala 1631. Zanimivo je, da ga pri tiskanju ni motil jezik v Levakovičevem misalu, ki se je močno razlikoval od jezika v Brevirju 1648. Paštrić je bil prepričan, da je »rutenski« dialekt od vseh slovanskih najstarejši (Sgambati, 116), pa bi pričakovali, da bo jezik v misalu popravil po zgledu na brevir. Vendar je misal izdal nespremenjen. Paštrić je vsekakor moral opaziti jezikovne in grafične razlike med obema Levakovičevima spomenikoma, pa se najverjetneje sicer priznani hebreist in grecist ni čutil dovolj jezikovno podkovanega (s slovanskim jezikoslovjem in cerkveno slovanščino se je začel ukvarjati pri 52 letih; Broz, 123), da bi jezik v misalu popravljaval in spreminjal.

Tako je Paštrić brevir natisnil v vzhodnoslovanski, misal pa v hrvaški redakciji cerkvene slovanščine (z vsemi vzhodnoslovanskimi in kajkavskimi primesmi).

Misal 1741 in Brevir 1791. V sredini 18. stoletja je vzhodnoslovanizacija hrvaških glagolskih knjig dobila drugačno osnovo; predvsem ni bila vsiljena od zunaj, prek teženj rimske Kongregacije za širjenje vere, ampak jo je pogojevalo jezikovno prepričanje samih avtorjev in pobudnikov tiskanja liturgičnih knjig, da je vzhodnoslovanska redakcija cerkvene slovanščine najčistejši in najstarejši slovanski jezik (Stojković, 124). Zato je potrebno liturgične knjige v glagolici tiskati v tem — edinem pravilnem jeziku Slovanov.

Zagovorniki te trditve so bili na Hrvaškem predvsem Vincenc Zmajević (Perast, 1670 — Zadar, 1745), sprva barski in nato zadrski nadškof (1713-1745), v tistem času najpomembnejša cerkvena in politična osebnost na Balkanu (ELZ 6, 735) ter Matej Karaman (Split, 1700 — Zadar, 1771) in Matej Sović (začetek 18. stoletja — Osor, 1774).

Karaman in Sović sta se med svojim bivanjem v Rusiji seznanila z jezikom vzhodnoslovanskih liturgičnih knjig, ki je po njunem mnenju ohranil najčistejšo, predvsem pa prvotno obliko cerkvenoslovanskega jezika. Jezik hrvaških liturgičnih knjig pa je pokvarjen in popačen.

Matej Karaman se je v Rusiji mudil od leta 1732-1737, kjer je po nalogu rimske Kongregacije za širjenje vere preučeval razmere in možnosti za ponovno dogovarjanje o cerkveni uniji (Jagić I, 51; Radonić I, 607; EJ 5, 200-201) in pregledoval slovanske rokopise Svetega pisma, predvsem Assemanijev evangelij (Radonić II, 69). Matej Sović se je rodil v Peterburgu, kjer je po zgodnji očetovi smrti odraščal v hiši ruskega admirala Mateja Zmajevića in prejel izvrstno izobrazbo. Sprijateljil se je s Karamanom, s katerim se je leta 1737 po smrti admirala Zmajevića odpravil v Dalmacijo in naslednje leto v Rim (EJ 7, 436; Strohal, 43).

Prepričana sta bila, da je jezik vzhodnoslovanskih cerkvenih knjig enak jeziku v hrvaških glagolskih knjigah, le da ga Hrvati izgovarjajo napačno. Zaradi čistosti, starosti in izvirnosti zavzema liturgični jezik vzhodnih Slovanov privilegirano mesto med vsemi slovanskimi jeziki. Vzhodnoslovansko redakcijo cerkvene slovanščine sta primerjala s privilegiranim toskanskim narečjem v italijanskem jeziku, jezik hrvaških lekcionarjev, evangelistarjev in drugih bogoslužnih knjig pa z bolonjskim, beneškim ali z drugimi italijanskimi narečji. Zato naj cerkvenoslovanski jezik vzhodnoslovanske redakcije postane edini knjižni jezik Hrvatov tako v liturgičnih kot v posvetnih tekstih (Stojković, 121-122).

V sredini 18. stoletja je rimska Propaganda ugotovila, da je potrebno liturgične knjige v glagolici ponovno natisniti, saj je bilo po Dalmaciji precejšnje negodovanje zaradi prejšnjih izdaj. Negodovali so na eni strani glagoljaši, ker Levakovičevih in Paštričevih del niso mogli uporabljati, na drugi strani pa zagovorniki vzhodnoslovanizacije, ki niso bili zadovoljni z jezikom prejšnjih izdaj. Sović je npr. Levakoviću očitil, da ni dobro poznal starega knjižnega jezika, pa sta zato njegova misal in brevir polna vulgarizmov, Paštriću pa zameril, ker si ni upal prevajati iz latinščine v cerkveno slovanščino (Stojković, 128).

Rimska Propaganda je po priporočilu Vincenca Zmajevića popravljanje in tiskanje misala zaupala Mateju Karamanu, ki se je 1738 skupaj s svojim pomočnikom Matejem Sovićem odpravil v Rim in že leta 1741 izdal popolnoma vzhodnoslovaniziran **Missale romanum slavonico idiomate — Missalъ rimskij slavenskimiъ jazykomъ** (Strohal, 38; EJ 5, 201).

Takoj po izdaji misala sta s Sovićem popravila in za tisk uredila tudi brevir (**Breviarium romanum slavonico idiomate — Časoslovъ rimskij slavenskimiъ jazykomъ**), ki pa ga je Kongregacija za širjenje vere natisnila šele po smrti obeh avtorjev leta 1791 (za tisk je brevir ponovno pripravil rabski škof Ivan Petar Gocinić; Tandarić, 149). Brevir 1791 je prav tako kot Misal 1741 natisnjen v vzhodnoslovanski redakciji cerkvene slovanščine in je poslednja izdaja brevirja v glagolici.

Karamanovi izdaji misala in brevirja pomenita višek vzhodnoslovanizacijskega obdobja. Zgledovanje po vzhodnoslovanskih slovnicaх cerkvenoslovanskega jezika (npr. Smotrickega) je še temeljiteje kot v brevirju iz leta 1648 (in 1688). V Karamanovih izdajah ni prvih hrvaškega jezika.

Med Misalom 1741 in Brevirjem 1791 pravopisno in jezikovno ni pomembnejših razlik (npr. v brevirju načeloma ni diakritičnih znakov: apostrofov, polkrožcev itd.; v Misalu 1741 označuje mehkost konzontanov z znakom ' nad ustreznim konzontanom, v Brevirju 1791 pa nad polglasnikom, kar je privedlo do nastanka opozicije dveh polglasnikov ѣ = stsl. ѣ : ѣ = stsl. ѣ). V obeh spomenikih je Karaman uporabil »nove« znake iz Brevirja 1648: ѣ (y), ѣ (j), ѣ (o), ѣ (e), ѣ (e). Prav tako kot Levaković uporablja za zapis e in ja različna znaka (ѣ in ѣ). Zadržal je tudi tipični hrvaški grafem ѣ (šć) proti ѣ (ć).

Opaznejše razlike med Brevirjem 1648 in Karamanovimi deli so: — pod vplivom vzhodnoslovanskih slovnica (in posredno grškega pravopisa) Karaman (v Misalu 1741) zapisuje

apostrofe (zanimivo — za vokalom! v sredini besede in na besednem izglasju, nikoli na besednem vzglasju) in *poševnice v desno* ali *levo*, ki nad vokali označujejo naglasno mesto v besedi, nad konzonanti (poševnice v desno) pa mehkost teh konzontanov (v Brevirju 1648 teh diakritičnih znakov ni); — v Brevirju 1791 sta dva polglasnika (ь in ъ), v Brevirju 1648 samo polglasnik ь (in nedosledno označevanje mehkości konzontanov); — grafem ђ (dz) se v Karamanovih delih pojavlja tudi v tekstu, npr. **dzelo, dzloba, dzvězdy**, medtem ko je v Brevirju 1648 naveden samo v azbučnem redu; — za Karamanove izdaje liturgičnih del je značilen grafem ž (ї), ki ustreza cir. Ӏ (v slovnicaх Zizanija in Smotrickega) v poziciji pred vokalom ali j in v tujkah, npr. **otřešenje, bezakonija, tretij, Hriste** itd. Karaman ohranja tudi zapis gr. -γγ- (**Arhaggla, Aggľь : ot Angelь**).

V refleksih posameznih pslov. glasov in glasovnih skupin se Misal 1741 in Brevir 1791 ujemata z Brevirjem 1648. Hrvaška refleksa sta tako samo: pslov. *ti, *kti, *gti > ć (**hoćete, dělajućii, noćь, moći**), pslov. *ske, *ski, *sti > šć (**mimopušćaetsja, otpuščati** itd.).

Razvojno južnoslovanski refleksi, normirani v vzhodnoslovanskih slovnicaх, so izpričani pri glasovnih skupinah: *or- / *or- > ra- / -ra- (**razděliša, vrabij**), *er- > re- (**po sredě, streguće, drevo**), *ol- > -la- (**vozglasit, blažennyja**), *di > žd (**hoždu, prežde**). Tipični vzhodnoslovanski refleksi pa so: gr. g' > g (**Igemōnь, Arhaggla**), ohranitev r' (**oltařь, carь, sotvorju**), pslov. ę > 'a (**sbь klja'tvoju, vo vremja, začalo**), pslov. ě > ě (**ispověstja, otja'gotěně, grěšnyhь**), pslov. y > y (**pravdy, oblobyza**); in pojavitev -y- na morfemskem šivu predloga in glagolov **iti** in **iskati** (**razydutsja, vzyskajaj**), vokalizacija ь > o in ь > e (**sonmь, cerkovь; dveřь, izšedь**), razvoj glasovnih skupin: ьr > er (**pervyj, kь persemь**), ьr > or (**skorbja'će, rastorgnemь**), ьl > ol in el (**ispolni, molčaje; želčiju**), ьl > ol (**molva, dolžnoe**) in rь > re (**srebrenikь, kresta**), rь > ro (**krovь, lь > le (zaplevaša), lь > lo (ploť)**), ohranitev mehkości končnih soglasnikov (**napastь, Gđi, denь, estь**) itd.

Tudi v Karamanovih delih lahko oblikovne vzhodnoslovanske posebnosti razdelimo v tri skupine: — starocerkvenoslovanske končnice, preoblikovane po vzhodnoslovanski pravopisni normi, — končnice in oblike, prevzete iz vzhodnoslovanskih slovnicaх cerkvene slovanščine, in — značilne vzhodnoslovanske prvine, ki v tistem času še niso prodrle v fond (v liturgičnih tekstih) dopustnih vzhodnoslovanskih oblik.

V prvo skupino vzhodnoslovanskih posebnosti sodijo: — končnice gen. in dat. pl. m. in n. samostalnikov o-sklanjatve **-ovь** in **-omь** (**světilnikovь, synovь** in **učeníkomь, arhiereomь, ko vratomь**) in dat. pl. m. in n. samostalnikov jo-sklanjatve **-emь**, npr. **lžesvidětelemь, po pisaníemь** (zapisi z **-o-** in **-e-** v pluralnih sklonih so npr. tudi v gen. pl. f. **vodь** in gen. pl. m. **starecь, srebrenikь, ot arhierěj** in pri pridevnikiх in participiх: **bezčislennyja, prinesenymь**); — zapisi **-k-i**, **-g-i** in **-h-i** (< **-k-y, -g-y, -h-y**), npr. v akuz. pl. m. **prazdniki'**, instr. pl. m. **so učeníki**, nom. pl. (m.) **slugi'**, akuz. pl. f. **knigi'** (vzhodnoslovanski zapis je npr. tudi pri pridevnikiх in zaimkiх **Iudejskij, kijždo** in **někij**); — variantni končnici lok. pl. n. **-ěhь** in **-ehь** (**vb dělěhь : na ustehь**); — pod vplivom slovnice Smotrickega je prišlo do razlikovanja med gen. in akuz. (v kategoriji živo) sg. m. pridevnikov, zaimkov in participov (npr. **božestvennagō, segō, naricaemagō : čivěčeskago, moego, životvorja'čago**); — uvedba novega grafema ž (ї) je Karamanu omogočila, da je z vzhodnoslovanskima slovnicaма uskladil zapise instr. sg. f. samostalnikov i-sklanjatve (**sětiju, želčiju**), končnic nom. sg. in pl. m. pri pridevnikiх, zaimkiх in participiх (npr. v nom. sg. m. pridevnikov mehkiх osnov ali trdih z osnovo na **-k**: **niščij, Iudejskij, někij, vsemogij** in nom. pl. m. **ljudstij, tij, priemšij**) in oblik zaimka **sbь — si — se** (akuz. sg. f. **siju**, akuz. pl. m. **sij** itd.); — pravopisno se z oblikami Meletija Smotrickega ujemajo sklonske oblike samostalnikov **synь, gospodь** in **ljudej** ter značilne oblike dat. in akuz. pl. aktivnih participov (npr. dat. pl. **večerajućymь**, akuz. pl. m. **vraždujućja**, akuz. pl. f. **prehodjaćija** in akuz. pl. f. **rekšja**).

V drugo skupino spadajo vse značilne končnice in oblike iz Brevirja 1648: npr. končnica **-ie** v nom. pl. m. samostalnikov jo-sklanjatve (**carie**), končnica **-tě** 3. os. du. f. prez. (**priziraetě, ispytaetě**) in obliki zaimkov **toj** in **sej**. V Misalu 1741 in Brevirju 1791 so iz slovnice Smotrickega prevzete še naslednje značilnosti: — variantni končnici lok. sg. f. pridevnikov trdih osnov **-oj** in **-ěj** (**blažennoj**,

vseleñej); — oblike števnikov, npr. **tridesjať**, lok. in instr. števnik **trije**, **tri** (po **trěch dnech** in **tremi denmi**) in — končnica **-ť** (oziroma **-tí**) v 3. os. sg. (in pl. pri glagolu **byti**) atematskih glagolov (**estí**, **věstí**, **imať** : **predastsja'** in **suť**).

Vzhodnoslovansko tendenco po poenotenju pluralnih oblik (v dat., lok. in instr. po končnicah **a-** in **ja-** sklanjatve) izpričuje oblika lok. pl. m. **въ концяхъ** (proti končnici **-ehъ** v slovnici Smotrickega). Vzhodnoslovanska (ruska) posebnost je tudi podvojeni **-nn-** v oblikah pasivnega participa preteklega časa (**iskušenno**, **sovokuplennyma** : **biena**, **prinesenymъ**). V Karamanovih delih je trdost konzonanta **c** vidna (v zapisu **-c-y** < **-c-i**) v oblikah akuz. in instr. pl. samostalnikov moškega spola (**koncý**, **starcy**; obliki sta normirani v slovnici Smotrickega), v akuz. pl. f. **ovcy**, **pticy** (namesto stsl. **-c-ę**), v nom. pl. m. zaimka **někiĭ** (**něcyi**) in pri imperativu **rcy**, **rcyte**. Končnico **-y** za **-č**, **-ž**, **-š**, **-c** (**-č-y**, **-ž-y**, **-š-y**, **-c-y** namesto stsl. **-č-ę**, **-ž-ę**, **-š-ę**, **-c-ę**), ki jo je Karaman v svojem bukvarju iz leta 1739 pripisal moskovskemu izgovoru, izpričujejo oblike: gen. sg. f. **čašy** in (v zapisu z **-i**) **duši**, akuz. pl. f. **ovcy**, **pticy** in **svěci'** (z **-i**) ter akuz. pl. m. **koncý**. Oblike: **svidětelstujut**, **svidětelej**, **lžesvidětelstva** (npr. v Misalu 1631: **svedetelja** in v slovnici Smotrickega: **тѣмъ и тѣмъ свѣдѣтелямъ**) so nastale z vplivom glagola **viděti** na izpeljanke iz glagola **věděti** (npr. stsl. **свѣдѣтель**), ki je viden tudi v današnjih ruskih oblikah: **свидетельствовать**, **свидетельство**, **свидетель** (Vasmer III, 577).

Viri

Broz: Ivan Broz (1888). Crtice iz hrvatske književnosti. Zagreb.

BSE: Большая советская энциклопедия (1956). Государственное научное издательство, Т. 6 и 44.

Derganc I: Aleksandra Derganc (1986). O morebitnem vplivu Bohoričeve slovnice na cerkvenoslovansko slovnico Meletija Smotrickega. Obdobja 6. Ljubljana, str. 319-325.

Derganc II: Aleksandra Derganc (1986). Prve cerkvenoslovanske in Bohoričeva slovnica. Slavistična revija, letnik 34, št. 1, Ljubljana, str. 67-76.

EJ: Enciklopedija Jugoslavije 5 in 7 (1962 in 1968). Zagreb.

ELZ: Enciklopedija Leksikografskog zavoda 6 (1969). Zagreb.

Enc. Rel.: The Encyclopedia of Religion 12 in 15 (1987). New York.

Golub I: Ivan Golub (1971). Rad Ivana Paštrića na izdavanju glagoljskih liturgijskih knjiga. Slovo 21, Zagreb, str. 377-387.

Golub II: Ivan Golub (1988). Ivan Paštrić. Prinosi za životopis Ivana Paštrića (1636-1708). Ivan Paštrić — Ioannes Pastritius polihistor i teolog (1636-1708). Sabrana građa. Zagreb, str. 7-32.

Golub III: Ivan Golub (1988). Život i djelo Ivana Paštrića. Ivan Paštrić — Ioannes Pastritius polihistor i teolog (1636-1708). Sabrana građa. Zagreb, str. 131-140.

Golub IV: Ivan Golub (1988). Ivan Paštrić, znanstvenik i književnik. Ivan Paštrić — Ioannes Pastritius polihistor i teolog (1636-1708). Sabrana građa. Zagreb, str. 115-128.

Hamm: Josip Hamm (1971). Ruska redakcija u glagoljskim spomenicima. Slovo 21. Zagreb, str. 213-222.

Jagić I: Vatroslav Jagić (1913). Hrvatska glagolska književnost. V: Branko Vodnik, Povijest hrvatske književnosti, knj. 1. Zagreb, str. 9-64.

Jagić II: Vatroslav Jagić (1910). Энциклопедія славянської філології. Санктпетербург.

Jagić III: Vatroslav Jagić (1885-1895). Разсужденія южно-славянської и русскої старини о церковно-славянском языкѣ. Изслѣдованія по русскому языку, Том I. Санктпетербург, str. 376.

Ježić: Slavko Ježić (1944). Hrvatska književnost od početka do danas. Zagreb, str. 118-120.

Kopitar: Jernej Kopitar (1995). Jerneja Kopitarja Glagolita Clozianus — Cločev glagolit (uredil in spremno besedo napisal Jože Toporišič, prevedel Martin Benedik). Ljubljana.

Lex. Theol.: Lexicon fur theologie und kirche 2 (1958). Freiburg.

Nazor: Anica Nazor (1978). Zagreb riznica glagoljice. Zagreb, str. 74-81.

Nimčuk I: B. V. Німчук (1980). Систематичний підручник церковнослов'янської мови «Грамматика словенска» Л. Зизанія. Київ.

Nimčuk II: B. V. Німчук (1993). Грамматика М. Смотрицького — перлина давнього мовознавства. Київ.

Oxf. Dict.: The Oxford dictionary of the Christian Church (1993). Oxford.

Pandžić: B. Pandžić (1978). Franjo Glavinić i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti. Nova e vetera 1/2. Sarajevo, str. 85-112.

Radonić I: Јован Радонић (1950). Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века. Београд.

Radonić II: Јован Радонић (1949). Штампарије и школе римске курије у Италији и јужнословенским земљама у XVII веку. Посебна издања САН, књ. СХLIX. Београд.

REIU: Радянська енциклопедія історії України Т. I (1969), Головна редакція У. Р. Е. str. 197.

RHSJ: Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, JAZU, I-XXIII, od I — Zagreb 1880-1882 do XXIII — Zagreb 1975-1976.

Sgambati: Emanuela Sgambati (1993). Udio Rusina u izdavanju hrvatskih glagoljskih knjiga u XVII stoljeću. Slovo 32-33. Zagreb, str. 103-122.

Stojković: Marijan Stojković (1930). Pokušaj uvođenja ruskoslavenske gramatike M. Smotrickoga kod Hrvata katolika. Nastavni vjesnik, knj. 38. Zagreb, str. 120-131.

Strohal: Rudolf Strohal (1915). Hrvatska glagolska knjiga. Zagreb.

Tandarić: Josip Leonard Tandarić (1993). Dodaci Karamanovu misalu. Hrvatsko glagoljska liturgijska književnost. Rasprave i prinosi. Zagreb str. 148-151.

Uspenski: Б. А. Успенский (1987). История русского литературного языка (XI-XVI вв.). München.

Vasmer: Max Vasmer (1964-1973). Этимологический словарь русского языка I-IV. Москва.

Vodnik: Branko Vodnik (1913). Povijest hrvatske književnosti, knj. 1. Zagreb.

Vanda Babič

UDK 811.163.1(497.5)*16/17*

SUMMARY

THE EASTERN SLAVONISATION OF THE CROATIAN GLAGOLITIC LITURGICAL TEXTS

The process of Eastern Slavonisation in Croatian texts does not suggest the breakthrough of individual language elements of Eastern Slavonic languages of that period (it was not connected with the broader cultural-educational and linguistic activities of Eastern Slavonic language speakers in the Croatian territory). The texts were linguistically changed following the acknowledged orthographic and grammar standards of Eastern Slavonic grammars of the Church Slavonic language. The Eastern Slavonisation was the product of foreign (also political) efforts of church leaders in Rome and some defenders of pure and unified Church Slavonic language for all Slavs. It was not a »living« language phenomenon and it was restricted to the main liturgical texts — missals and breviaries and to one certain type of scripture — the Glagolitic alphabet. Apart from this, Eastern Slavonisation of the Croatian Glagolitic liturgical texts happened when the Croatian literature had already developed from Croatian colloquial language. Therefore the period of Eastern Slavonisation remained a limited »episode« in Croatian cultural and language history, which concluded without greater influence on the development of Croatian literary language.

With the precise analysis of the selected texts the author of the article proves that the literary monuments affected by the Eastern Slavonic language elements differed from the typical monuments of Croatian redaction of the Church Slavonic language mainly graphically (the authors of the missals and breviaries adjusted the Glagolitic alphabet to the appropriate Cyrillic alphabet in the Eastern Slavonic grammars of the Church Slavonic language and changed it according to the acknowledged

standards of Greek orthography) and phonetically (the typical Croatian development elements of pre-Slavonic sounds and sound groups were replaced by the typical Eastern Slavonic elements). The Old Church Slavonic morphological standards are mainly preserved in all the monuments, except for the several suffixes (in nouns, adjectives, less in pronouns) which were graphically changed following the Eastern Slavonic orthographic standards, which were formed under the second Southern Slavonic influence. The Old Church Slavonic language forms are visible in the system of verbs (mostly in past tenses). The rare deviations from the expected the Old Church Slavonic verb scheme are in the present tense, imperative and in some participial forms.

The degree of Eastern Slavonisation is different from one monument to another. Missal 1631 and Missal 1706 graphically preserve the Glagolitic alphabet typical for the Croatian Orthodox printing house in Urach and show Croatian development elements of pre-Slavonic sounds. These monuments included (probably after the formation of missal) also rare Eastern Slavonic phonetical elements (for example the voicing of velar semi vowel in strong position). Both missals, therefore, still belong to the monuments of the Croatian redaction of the Church Slavonic language. The rest of the compared monuments (Breviary 1648 and Breviary 1688 and Karaman's monuments: Missal 1741 and Breviary 1791) belong to the monuments of Eastern Slavonic redaction of the Church Slavonic language because of the typical Eastern Slavonic graphical and language elements. Namely, in these monuments there are no elements of the Croatian language.